

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію **Токарської Юлії Валеріївни**
«Українське (руське) православ'я в церковно-релігійній думці та суспільно-політичних реаліях кінця XVI – першої половини XVII століття»
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 Історія та археологія, галузі знань 03 Гуманітарні науки

Перш за все, варто зауважити, що це далеко не проста та багатогранна тема. Річ у тому, що Київська митрополія, яка веде своє заснування ще з княжих часів і до початку Ранньомодерного часу, пережила чимало складних епізодів своєї історії. Тут тісно переплелися монголо-татарське нашествя, загибель княжої держави, поширення католицизму, протестантизму, впливи поляків, литовців, московитів, численні козацько-селянські повстання, проблема патріархату і багато іншого.

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Визначальною рисою сучасної української історичної науки є помітний інтерес до детального та поглибленого вивчення релігійної проблематики, як важливої складової частини функціонування суспільства. Певна особливість відзначається для складних та маловідомих періодів національної історії. Одним з них є Ранньомодерна доба. З точки зору сьогодення ця суспільна проблема потребує виваженого, об'єктивного, незаангажованого висвітлення. Попри численні публікації, що з'явилися в роки незалежності України (наприклад, роботи Н. Яковенко, Л. Довгої, В. Земи, Б. Гудзяка, О. Турія, П. Кралюка, В. Любаценка, В. Нічика, В. Шевченка, І. Сковчиляса Л. Тимошенка та ін.), залишається чимало дискусійних питань, маловідомих сторінок у правдивому й багатогранному висвітленні реалій та наслідків впровадження Берестейської унії, релігійних реформ, різних інновацій в руському суспільстві Київської митрополії, що перебувала під егідою Речі Посполитої.

Актуальність теми не викликає жодного сумніву, адже духовні та суспільно-політичні реалії, які склалися наприкінці XVI – першій половині XVII ст. в провінції Київської митрополії, великою мірою стали визначальними для подальшої історії національної церкви та розвитку українських земель.

Важливо, що Юлія Токарська розглядає українську церкву кінця XVI – першої половини XVII ст., як національну інституцію не просто охоплену загальноєвропейськими реформаційними процесами, а структуру здатну відповідати на виклики часу, реформуватися, втілювати інновації, формувати власну релігійну думку, досягати цілі й, в умовах неминучої конфесіоналізації, налагоджувати

екуменічний діалог церков, керуючись не вузькопрагматичними цілями, а християнським вченням про єдність та потреби релігійного миру.

Порівняно недавнє конституювання помісної православної церкви України, отримання Томоса та автокефального статусу від вселенського патріарха Варфоломія актуалізує тематику, адже це означає повернення в релігії до національних церковних традицій, рідної мови й культури українського народу, які віками (від 1686 року) перебували під заборонаю, перекручено, зверхньо або принижено трактувалися, що є надзвичайно важливим та необхідним для духовного розвитку незалежної України.

Дисертаційна робота була складовою частиною науково-дослідної тематики кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки «Актуальні проблеми нової та новітньої історії України: суспільство, політика, культура» (№ держ.реєстр. 0119U001845) та «Археологічні та історичні дослідження історії Волині доби пізнього середньовіччя» (№ держ.реєстр. 0119U001838), що піднімає її наукове значення.

Об'єктом свого дисертаційного дослідження дисертантка визначила модернізацію та конфесіоналізацію церковнорелігійного життя в Київській митрополії під впливом європейських реформаційних та контрреформаційних рухів.

Якщо з цим загалом можна погодитися, то складніше видається питання з визначенням **предмета дисертаційного дослідження**, який трактується як українське (руське) православ'я у церковнорелігійній думці та суспільно-політичних реаліях кінця XVI – першої половини XVII століття (тут фактично бачимо продубльовану тему дисертації).

На нашу думку, у предмет дослідження варто було б включити основні тенденції, напрями, етапи, форми, методи вивчення об'єкта. Правильне визначення й сприйняття дисертанткою об'єкта дослідження, вміле вирізнення його предметної сфери повинні сприяти більш чіткому окресленню мети і завдань роботи.

Немає застережень до мети роботи для досягнення якої дисертантка ставить проблему вирішення шістьох завдань. Враховуючи багатоплановість тематики вважаємо, що завдання дослідження викладено актуально, логічно, послідовно та аргументовано (с.17). Вірогідність викладу основних положень та результатів дослідження забезпечено залученням ґрунтовної джерельної бази, методологічно вірним застосуванням комплексу загальнонаукових й спеціальних підходів і методів.

Хронологічні та географічні межі відповідають темі дисертаційної роботи та її основним завданням.

Наукову новизну дисертації, перш за все, визначають результати здійсненого дисертантом історіографічного аналізу питання історії дослідження руського

православ'я в конкретних реаліях, які побутували наприкінці XVI – першій половині XVII ст. В якості інновацій відзначимо, що дисертантка доволі оригінально виокремила ідею утворення українського патріархату, відзначила західноєвропейський вплив на українське православ'я в умовах Речі Посполитої, зробила ґрунтовне трактування «універсальної унії», зазначила специфіку модернізації церковного життя в рамках Польсько-Литовської держави та ін. Завдяки цьому набуло поглибленого та подальшого вивчення питання щодо причин кризи православ'я наприкінці XVII ст., релігійний, соціальний і, навіть, політичний аспект Берестейської унії, участь у реформаційних процесах церковної ієрархії та ін.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що представлені відомості й висновки дисертантки дозволяють більш широко, зважено та багатогранно трактувати історію Київської метрополії Ранньомодерної доби. Отримані результати дослідження можна використати в процесі підготовки монографій та узагальнюючих праць з національної історії, історії православної церкви України, наукових статей, матеріалах конференцій, у спеціальних навчальних лекційних і інших курсах, виступах тощо.

Структура дисертації задовольняє вимоги наукових праць даного типу. Робота виконана в обсязі 238 сторінок тексту. Складається зі вступу, 4 розділів із піділами на підрозділи й висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури, що налічує 416 позицій. Загалом, архітектоніка праці цілком підпорядкована логіці та концепції викладу.

У вступі обґрунтовано вибір теми, актуальність, визначено мету й завдання, об'єкт, предмет дослідження, окреслено хронологічні та географічні межі, також висвітлено стан розроблення тематики, новизну, практичне значення роботи.

Перший розділ присвячено репрезентації джерельної бази дослідження. Аналізуючи історіографію дисертантка логічно розділила її на певні групи (підрозділ 1.1, с. 21–39). Першу групу склали найдавніші публікації з історії української церкви, в основному авторів XIX ст. (зокр., М. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Булгакова, І. Малишевського, С. Голубєва, Ф. Титова, І. Галанта, І. Каманина, М. Любовича, Д. Зубрицького, І. Чистовича, П. Жуковича, М. Кояловича та багатьох ін.). Примітним є критичне ставлення Ю.В. Токарської до тогочасних концепцій щодо історії української православної церкви, яку на основі побутуючого ідеологічного контенту автори безпідставно називають російською (!?).

В окрему групу виділено праці В. Антоновича, М. Грушевського, О. Левицького, М. Максимовича, В. Завитневича, К. Харламповича, В. Фаворського і інших авторів, які опираються на джерела. Результати наукового аналізу стали в українській історіографії новим ступенем пізнання української церковно-історичної реальності.

Дисертантка дає детальну оцінку позиції низки авторів, вільно оперує відомостями, наведеними фактами тощо.

Як новий етап наукових досліджень, Ю.В. Токарська виділяє період кінця ХІХ до початку Другої світової війни, який, перш за все, пов'язаний з діяльністю НТШ. З числа багатьох публікацій відзначено роботи О. Сушка, І. Франка, В. Бучинського, Ф. Срібного, І. Крип'якевича, В. Доманицького та ін. Дисертантка наголошує на важливому значенні у висвітленні церковної проблематики «Записок Наукового товариства імені Шевченка».

Без перебільшення зауважимо, що велику увагу дослідниця відводить внеску у вивчення історії української православної церкви авторів діаспори. Особливу увагу вона звертає на роботи О. Оглобліна, І. Нагаєвського, І. Власовського, І. Огієнка, А. Жуковського, М. Соловія, Б. Корчмарика та ін. Зазначено, що більшість праць виконано з позиції об'єктивізму та історизму.

Ю.В. Токарська критично оцінила внесок у вивчення проблематики дослідників радянського періоду. Проте серед них заслуговують на увагу окремі незаангажовані комуністичною ідеологією роботи Я. Ісаєвича про діяльність православних братств, збірники документів з історії української культури (с. 27), монографія С. Плохія «Папство і Україна» (с. 28) та ін.

Дисертантка слушно зауважила, що в перші роки державної незалежності України між унійною та православною церквами зберігалось помітне напруження, побудоване на безпідставних звинуваченнях, наприклад, у національній «зраді» і ін. У той же час зростало число аналітичних праць, приурочених суспільним проблемам та історії прийняття Берестейської унії, створенню унійної церкви, кризі українського православ'я, умовам існування Київської митрополії тощо. Дослідниця зважено проаналізувала публікації П. Кралюка, В. Любаценка, І. Мицька, В. Нічика, О. Сагана, В. Шевченка, І. Шевціва, О. Гуль, В. Щербака, С. Козака, В. Земи, О. Матковської, Н. Яковенко, Н. Поплавської, М. Довбищенка, І. Скочиліяса та інших авторів.

Важливо, що із загалу існуючих публікацій українських, російських, польських дослідників вона зуміла виокремити багатопланову монографію о. Б. Гудзяка «Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії», у якій на підставі численних документів приходиться до висновку, що укладення унії було не просто необхідним, а закономірним процесом у розвитку української церкви.

Джерельна база роботи чітко структурована за походженням та призначенням і складається з 129 унікальних опублікованих та неопублікованих (архівних) документів. Варто відмітити, що окремі джерельні матеріали в науковий обіг дисертанткою вводяться вперше. На базі низки наукових методів і, зокрема, методу

архівної евристики, в архівних установах вдалося відшукати унікальні, рідкісні документи. Склад, зміст архівних джерел, залучених при написанні дисертації, є досить різноманітним, що сприяє багатогранному висвітленню теми. Безперечно, що це збагачує національну історіографію новими фактами, спонукає до перегляду концепцій на національному та міжнародному рівні.

На підставі проаналізованої джерельної бази та історіографічної спадщини дисертантка робить доволі обширний та деталізований висновок (с.50–53). В плані оцінки застосування методологічної бази варто позитивно відзначити прагнення залучити якнайширший інструментальний арсенал задля об'єктивізації знань про об'єкт і предмет дослідження.

Другий розділі «Українське (руське) православ'я наприкінці XVI ст.: шляхи виходу з кризи» (с.54–100) складається з трьох підрозділів.

В ході висвітлення питання розділу у першому підрозділі «Східно-візантійська орієнтація Київської церкви на тлі Реформації та Контреформації» (с.54–72) виділено складні проблеми етнокультурного, національного, релігійного, економічного, соціального, суспільно-політичного та іншого характеру, які побутували серед різних верств духовного кліру, нижчого духовенства, парафіян Київської митрополії. Опіраючись на наукові публікації та джерела XVI–XVII ст., Ю. Токарська намагається критично й зважено оцінити реальний стан духовності руського населення напередодні унії, зважаючи на впливи Реформації та Контреформації, ідеології католицизму, протестантизму, католицьких орденів, єзуїтських колегіумів, світської влади та інших чинників.

У другому підрозділі другого розділу «Інституційна та структурна криза Київської митрополії» зроблено наголос на занепаді православ'я наприкінці XVI ст. На основі аналізу низки праць авторка зважено виділяє внутрішні та зовнішні причини занепаду. Найважнішими серед них була втрата національної держави (с. 72), мусульманські завоювання християнських святинь (с. 75) і, зрештою, реальне становище православної церкви в Речі Посполитій.

Значну увагу на сторінках роботи відведено особистій характеристиці, великій суспільно-політичній місії й ролі в справі православної церкви, а також аналізу діяльності князя В.К. Острозького (с.75–85, 88, 91–94, 101, 102, 108, 109, 119, 120 і ін.), якого авторка називає «головним учасником подій, що передували Берестейській унії» (с.75). Варто також відмітити нетрадиційні й неоднозначні висновки дисертантки про суспільну роль братств у розвитку української культури (с. 79–82).

На основі аналізу наукових праць та джерел авторка зауважила, що наприкінці XVI ст. склалися далеко не прості відносини у Київській митрополії з Вселенським

православним патріархатом у Константинополі. Гострого відтінку й протистояння в православному світі набуло питання про календарну реформу, перспективу створення патріархату на східнослов'янських землях та інші, що призвело до втручання константинопольського патріарха Єремії II Траноса у внутрішнє життя Київської церкви та формування далеко не простих умов структурної будови Київської церкви, церковно-релігійного життя руського народу, перспектив майбутніх зв'язків Київської митрополії з Константинопольським патріархатом. Підсумовуючи дії патріарха Єремії, дисертантка приходять до висновку, що вони не мали стабілізуючого впливу на церковно-релігійне життя на руських землях. Більше того, ще до укладення унії Єремія ухвалив кілька неканонічних рішень Київській митрополії, обмежив дії митрополита та запровадив Московський патріархат.

Третій підрозділ другого розділу «Ідея патріархату та її втілення» (с. 87–100). видається своєрідним продовженням проблематики попереднього підрозділу. Авторка доволі детально розібралася й проаналізувала складні відкриті та приховані перипетії, які відбувалися між папським престолом Риму та Московським царством (перш за все, непрості перемовини римських легатів з московськими світськими і духовними ієрархами з надією та метою на його підпорядкування апостольській столиці), оцінила реальний стан та бродіння в середовищі Київської митрополії та багато інших питань, що згодом лягли в основу ідеї створення патріархату.

На завершення підрозділу Ю. Токарська приходять до висновку, що «утворення Московського патріархату остаточно поховало претензії на утворення патріархату на руських землях».

Висновки до другого розділу, загалом, є ґрунтовними і зваженими. Цілком доречною є теза дисертантки, що натиск латинської культури на православ'я змусив русинів шукати нових шляхів для збереження власної релігійної та етнокультурної традиції.

Невелике застереження. Висновки – це вінець творчості автора, підсумки його роботи, концепції і тому у висновках не бажано давати посилання на висновки іншого дослідника (с.100).

Розділ 3. «Відцентрові тенденції в руському православ'ї кінця XVI століття. Берестейська унія (1596 р.)» (с.101–137). Перший підрозділ «Передунійна полеміка» (с.101–111) є логічним продовженням розкриття суті мети наукового дослідження. Передунійна полеміка видається складним клубком ідеологічної боротьби, побутуючих у суспільстві конфесій за подальшу долю руського православ'я. Для відображення далеко не простих реалій становища православної церкви наприкінці XVI ст. дисертантка використовує різноманітні писемні джерела та полемічні твори.

Автори окремих творів не просто нігілювали, але й принижували православний світ (напр., публікації П. Скарги, Б. Гербеста, Я. Вуєка, Й. Сакрана та ін.). Інші автори закликали шукати шляхи до міжконфесійного порозуміння (напр., римо-католики С. Оріховський, Й. Верещинський та ін.). Об'єднані антикатолицькими настроями іноді на боці православних виступали протестанти (лютерани, кальвіністи). І, звичайно, публічна поява творів І. Вишенського та інших українських полемістів свідчила, що українська (руська) полемічна думка, перш за все, орієнтувалася на захист православ'я.

Наприкінці XVI ст. існувало чимало полемістів, які були прибічниками унії. Серед них помітно виділяється Іпатій Потій. Зауважимо, що М. Грушевський доволі скептично оцінював його праці. І, навіть, сучасні автори неоднозначно характеризують його постать. Ю.В. Токарська зважено підійшла до оцінки публікацій та аналізу творів І. Потія. На тлі побутуючих критичних висловів новаторською та доречною у роботі видається теза сучасного дрогобицького дослідника Л. Тимошенка, який полемічний метод І. Потія характеризує як «синкретичне сполучення античних, західнороманських і греко-візантійських культурно-релігійних джерел» і, «будучи прихильником «руськості» київського християнства, він обстоював і східну, і західну релігійно-культурні традиції» (с. 107).

Другий підрозділ зазначеного розділу «Берестейське з'єднання (1596 р.) як антитеза кризи в східно-християнському світі» (с.111–134). Оцінюючи ситуацію в Київській митрополії, авторка раціонально наголошує, що «феномен зміни, переверот старого порядку, відхід від традицій та різнорідний радикалізм характеризували всю Нову добу». Дослідниця детально охарактеризувала діяльність львівського єпископа Г. Балабана, його позицію в православ'ї на переломі XVI – XVII ст. Незважаючи на конфлікти з Львівським братством, він, з одного боку ніби торував шлях до унії, а з іншого – намагався протидіяти злуці з папським престолом. Неоднозначну оцінку отримали єпископи К. Терлецький, Б. Мацейовський та інші, однак невідомими залишилися діяння єпископів Л. Пелчинського, Д. Збируйського і ін.

У зміст підрозділу включені матеріали таємно укладеної Белзької декларації, рішення низки доунійних соборів в Бересті, де піднімали проблеми церковного управління, літургійних практик, релігійних традицій, звичаїв, обрядів, друкування книг, системи навчання, освіти, впливи на православ'я різних єресей тощо.

Складними на загальному тлі суспільної ситуації видаються дії митрополита М. Рагози, князя В.-К. Острозького, численні інтриги та протиріччя щодо доцільності проведення і наслідків унії, ролі єзуїтів та інших католицьких орденів. Ці та інші відомості й матеріали у дисертаційному дослідженні створили відповідне тло щодо

реального стану справ у Київській митрополії напередодні та після проведення собору в Бересті у 1596 р. в чому варто відзначити заслугу дисертантки.

Висновки до третього розділу (с.134–137) є чіткими, зваженими та зрозумілими. Дисертантка резюмує, що собор у Бересті 1596 р. легітимізував розкол у руському суспільстві та виділяє його основні причини, підсумовує місію князя В.-К. Острозького, Константинопольського патріарха Єремії II Траноса, оцінює позиції представників православного кліру, значення полемічних творів та ін.

Останній розділ роботи **«Єкуменічна ідея та проблеми її реалізації в першій половині XVII століття»** (с.138–188). Привертає увагу перший підрозділ «Ідеологія церкви поунійної доби» (с.138–154), у якому на основі численних архівних документів з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), дотичних публікацій Ю. Рогатинця, С. Оріховського, І. Потія, В. Загоровського, В. Тяпинського, С. Кленовича, Г. Смотрицького і інших авторів дисертантка намагається розкрити основну суть єкуменічної ідеї, виділити важливі проблеми її реалізації у поунійний період. У той же час зауважує, що тогочасна література ще мало говорить «про загальне усвідомлення руським народом належності до нації» (с. 139) і піднімає суспільне значення козацтва, особливо, у справі захисту православ'я (с. 143).

Вважаю, що робота тільки б виграла якби авторка у попередніх розділах включила хоча б інформативні відомості про козацько-селянські повстання, виступи, війни (напр. Криштофа Косинського, Северина Наливайка і ін.) доунійного періоду, які також мали відкрите релігійне забарвлення.

Другий підрозділ четвертого розділу присвячений висвітленню питання «Змагання за об'єднання церков» (Зауважено неспівпадання! У змісті роботи – с.15 «за об'єднання», а в тексті (с.154 – «за поєднання»). У підрозділі дисертантка резюмує, що наслідки прийняття унії для уніатів та православних виявилися надто складними. Тому обидві церкви розпочали міжконфесійну боротьбу «за визнання за ними єдино правильної позиції». Наслідки цієї боротьби виявилися надто гіркими.

У висновках даного розділу узагальнено складне становище в системі Київського православ'я. Воно загалом відповідає сучасним концепціям, які зараз побутують в історичній науці.

У висновках дисертаційного дослідження Ю.В. Токарська у синтезованому вигляді подала здобуті теоретичні результати виконаної роботи, концентруючи увагу на вузлових проблемах, котрі засвідчують вільну орієнтацію в проблематиці, оригінальність мислення, аналітичні здібності здобувача, перфектне знання дослідницького матеріалу, раціональне використання інструментарію. Певним чином,

грунтовність виконаної роботи засвідчує список використаних джерел, який включає різні групи джерел, спеціальну наукову літературу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та наукові результати дисертаційної роботи викладені автором у 8 наукових публікаціях, з яких 4 статті вийшло у провідних фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних видавництвах та 2 – як матеріали Міжнародних конференцій.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження Ю.В. Токарської в цілому, вважаємо за доцільне висловити деякі **зауваження та пропозиції**:

1. Усвідомлюючи багатоплановість теми дослідження, на нашу думку, варто було б хоча в загальних рисах на початках роботи включити козацько-селянський чинник, його позицію, значення, місце в проблематиці.

2. Висновки, особливо до розділів роботи, видаються надто розлогими. Іноді складається враження, що дисертантка знову починає виклад матеріалу.

3. Список використаних джерел та літератури є доволі вагомим, належно впорядкованим. У наведеній літературі, на нашу думку, варто було б вжити при багаторазовім повторі загальноприйняту систему скорочень, наприклад, скорочену назву міст видання (напр., Київ – К.).

4. Виклад матеріалу. Загалом матеріал викладено логічно та послідовно. Хоча в тексті зустрічаються незначні граматичні та технічні погрішності. Наприклад, пропущені або зайві букви, відірвана у інший рядок абривіатура імені від прізвища. Теж саме з роками, століттями. Це технічна помилка, яка легко виправляється опцією «нерозривний пробіл». У Змісті роботи недоставлена нумерація сторінок (с.15) і ін.

Загалом, наведені зауваження є незначними і впливу на високу якість виконання дисертаційної роботи не мають.

Запитання:

1. Виділіть та порівняйте інновації суспільно-політичної думки, які появилися і побутували в релігійному житті Київської митрополії до і після прийняття Берестейської унії?

2. Як, на вашу думку, вплинули численні козацько-селянські виступи та повстання кінця XVI – початку XVII ст. на українських землях на формування церковно-релігійної ідеї.

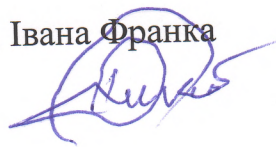
Підсумовуючи зазначимо, що мету і завдання, поставлені перед дисертанткою, можна вважати повністю виконаними.

На підставі вище наведеного аналізу роботи вважаю, що дисертаційне дослідження Юлії Валеріївни Токарської на тему «Українське (руське) православ'я в церковно-релігійній та суспільно-політичних реаліях кінця XVI –

першої половини XVII століття», підготовлене на здобуття наукового ступеня доктора філософії галузі знань 03 Гуманітарні науки, за спеціальністю 032 – Історія та археологія актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною постановки та розв'язання проблем, практичним значенням повністю відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки №40 від 12 січня 2017 року «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року №167), а її автор – **Юлія Валеріївна Токарська – заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора філософії.**

ОФІЦІЙНИЙ ОПОНЕНТ:

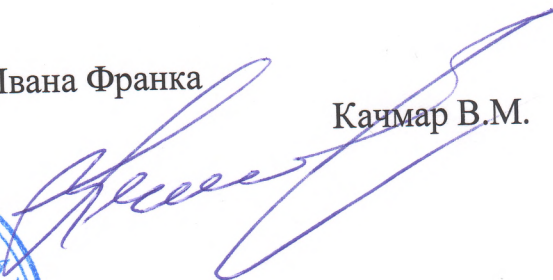
професор кафедри режисури і хореографії
факультету культури і мистецтв
Львівського національного університету ім. Івана Франка
доктор історичних наук, професор

Берест Р.Я.

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ:

Проректор
Львівського національного університету ім. Івана Франка
доктор історичних наук, професор

Качмар В.М.

